

ցաւութեամբ», զօր վերը արդէն գործածած էր: Վերջինս ջնջելով սկզբնագրին շատ կը մերձենակք: — Հ. 50. «(Ղ) Մենեղաւու վասն իշխանացն ոժ գութեան (յոյնը չունի) եւ ագահութեան (չչիք) հաստատեալ կայր [յաւել ըստ յունին՝ յիշխանութեան. եւ յառաջադէմ եղեալ (զայս ունի ա) ի չարութեան] չարախոսութիւն մեծ (,) եղեռն վեասու քաղաքացւոցն իւրոց կացուցանէր, փիս. «չարախոս մեծ քաղաքացւոցն իւրոց լին էր: «Կացուցանէր, անյարմար է, վասն զի չածեստահչէզգք իմաստ ունի:

(Ըստ Հայութիւն)

Հ. Ս. ԿՈՂՋԵԱՆ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ

ԱՐԱՅԻ ԳԵՂԵՑԻԿ

ՀԱՄԵՍԱՏԱԿԱՆ ՔՆՆԱԿԱՆ ՈՒՍՈՒՄ-
ՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

3. Շամիրամ:

(Ըստ Հայութիւն)

Մէկ կողմ թողլով ուրիշ կարգ մը իւրեղիրներ, որոնք կրնան գեռ Շամիրամի կամ Խշդարի նկատմամբ յարուցուիլ, եւ որոնց մէկ մասին յետոյ պիտի անդրադառնամ, կ'անցնիմ հիմայ նկատելու Շամիրամ ըստ ազգային աղբիրներու:

Այս աղբիրներն առատ են եւ բազմապիսի. ամէնուն ալ միաձայն վկայութիւնն այն է թէ Շամիրամ իրրեւ առասպելական դէմք շատ գերագշեռ զիրքի մը արժանացած է թէ հայ մատենագրութեան եւ թէ միանգամայն ժողովրդական առասպելներու մէջ: Դեռ մինչեւ վերջերս հայ շրթունքներ վկայ կը կոչէին լասպուրականի հօվիտներն ու հայ ծովուն գեղածիծաղ ափերն, եւ մատով իսկ կը ցուցընէին այն տեղերն ու գործքերը, որոնց Շամիրամէն ըլլալու աւանդութիւնը կարծես մօր կաթիւն

հետ ծծած ըլլային, այնպէս վառ էին անոնք իրենց կենսունակ երեւակայութեան մէջ: Այս մատենագրորէն վկայութեած եւ ժողովրդագիտորէն հաստատուած երեւոյթը իրողութիւն է եւ չէ կարելի ուրանալ: Խնդիրը սակայն էապէս կը փոխուի, երբ Շամիրամի հայ առասպելին ակնաղբիւրն որոնելու ելլենք: Քանի որ ազգային հայեցքներու վրայ պատուաստուած օտար տարր մըն է այն, պարզ է թէ քննադատի մը աչքերը երեւոյթին արտաքին կեղեւով չեն կրնար գոհանալ, պէտք է բարձուին եւ զատուին առասպելէն այն ամէն խաւերն, որոնք դարերու ընթացքին հայ մոքին կուանով դարբնուած եւ իսկականին հետ միացած են եւ այս կրնայ ըլլալ միայն ալին ատեն, երբ մտադրութեամբ հետեւինք փոխառութեան, ինչպէս նաեւ հայ գետնի վրայ տեղի ունեցած զարդացման ընթացքին, մինչեւ որ բախտն ունենանք մատնանիշընելու այն ժամանակը, դէպքը կամ անձնաւորութիւնը, որ ասուրա-բարելական Շամիրամին առաջին անդամ Հայաստան մտնելու պահուն կամուրջի գեր կատարած կամ առաջին հրաւերն կարդացած է: Այս փշուտ եւ գժուարին գործին ձեռնարկողն, իհարկէ բաւական բարդ հարցի մը առջեւ կը դժոնուի եւ այս է պատճառն որ այսօր Շամիրամի աւանդութեան մասին երկու իրարու գրեթէ տրամաչափապէս հակառակ տեսութիւններու կը հանդիպինք. մին արմատապէս ժխտող նկարագրով, իսկ միւսը աւելի պահպանական: Առաջնյն գլխաւոր ներկայացուցիչն է Գր. Խալաթեանց, երկրորդինը Մ. Աբեղեան:

Խալաթեանցի համաձայն¹ Շամիրամի եւ Արայի առասպեկլ արուեստական է բոլորովին եւ յօրինուած է կարգ մը գրաւոր աղբիւրներու վրայէն: Այս աղբիւրներն են Ս. Գիրք, Դիոդոր Սիկիլիացին, Կղեմես Աղեքսանդրացին, Եղիկի եւ Փաւստոս: Այս տեսութիւնը այսօր հինցած է եւ անընդունելի: Ցաւալի է, որ հանգուցեալ անուանի Ուսուցչապետը, որ ուրիշ կողմանէ ստուգիւ անդին ծառայութիւն մատուցած է հայ պատմաքննութեան եւ բանասիրութեան, ինդրունիւթ եղող գրքին մէջ միան սիալ սիալի վրայ բարդած եւ Խորենացւոյ անձնական յերիւրանքներ համարած է Արայի զրոյցին հետ նաեւ Հայկայ եւ ուրիշ բազմաթիւ առասպելներ, որոնք կասկած չկայ, որ ժողովրդական ծագում ունին եւ որոշ չափով ալ իրապէս ազգային զրոյցներ են

¹ Արմանուն թուած, էջ 136—151:

եւ ոչ թէ այս կամ այն ազգէն փոխ առնուած ապրանքները: Սիւս կողմանէ սակայն խալաթեանցի գործն ունի նաեւ իր գնահատելի կողմը. եթէ Խորենացւոյ աղբիւրներու նկատմամբ ըրած իր համեմատութիւններուն շատերը անյաջող պէտք է որ նկատենք, շատերն ալ զարմանալի պայծառութեամբ եւ ճշդութեամբ կ'արդարացընեն Հանգուցեալին կասկածները ցուցընելով Խորենացւոյ պատմած շատ դէպքեր իրենց իսկական լուսով եւ գունով:

Սոյն գնահատականը ստիպուած է տալ Հանգուցեալին մինչեւ անգամ իր ամենամեծ հակառակորդը՝ Մ. Արեղեան, որուն տեսուհակառակորդը՝ Մ. Արեղեան, որուն տեսութիւնը ըստ ինքեան շատ տարբերութիւն մը չունի իմինի կարծիքէն¹: Ըստ է. մինի Խորենացին իր պատմութեան առաջին երկու գրքերը քահած է ժողովրդական երգերէ եւ զբոյցներէ, ոչ զած է ժողովրդական երգերէ եւ զբոյցներէ, ոչ թէ Մար Արբասէն, որ գոյութիւն չունի ըստ իրեն, այլ Խորենացւոյ կեղծիք է: Արեղեան ալ իրեն, անոնց Ճմարտութեան վրայ: Իր գիլքը լեցուն է այսպիսի անձտութիւններով:

Խոսքս մասնաորելով Շամիրամի վրայ՝ Արեղեան Մար Արբասէն առնուած կը հոչակէ Խորենացւոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական զբոյցները Վանի հութիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի բաղադրամամատութիւններ¹: Արեղեան աւելի յառաջ կերթայ. ժողովրդական զլոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական “յիշոյլութիւն” են եղեր միչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! ծագում ունենալը, Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի լնելու: Արեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

Իր աշխատատութիւնը կարգացողը ստուգիւ սրտի գոհունակութիւն կը զգայ, երբ կը նկատէ անոր մէջ սիրող գաղափարն ու նպատակը: Արեղեան շատ լաւ հասկըցած է, որ Խորենացւոյ Արեղեան շատ հազարական արժէքն առաւելապէս անոր մատենագրական եւ առասպելագիտական աւանդած պատմական եւ առասպելագիտական նիւթերէն կախում ունի, անոր համար գործիս մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առանցելու մէջ իրեն միակ ձգտումն եղած է առանցելու մէջ իրականական շահապահնեւ ցուցընելու հական պարագանէն շահապահնեւ ցուցընելու հական մար թէ Խորենացւոյ քով գտնուած “Աէպք մար թէ Խորենացւոյ քով գտնուած” պէտք մար թէ Խորենացւոյ իրապէս ժողովրդական է, հնոյն Հայաստանին իրապէս ժողովրդական է.

Եւ ոչ թէ իր կողմանէ շինուած արուեստական կարկատանք մը: Այս տեսակէտով Արեղեան շնորհաւորելի է իր ուշագրաւ համեմատութիւններուն եւ յաջողութիւններուն համար: Սակայն գիտութեան որ օրէնքները թոյլ կու տան Արեղեանի բան մը Խորենացւոյ քով կամ պատմական կամ առասպելական, կամ Մար Արբասէն եւ կամ ժողովրդական երգերէ եւ զբոյցներէ առնուած յայտարարել, ցորչափ տակաւին չէ լուծուած Խորենացւոյ արժանահաւատութեան եւ վստահելիութեան ամենակարեւոր հարցը: Իր միակ կուռանը պատմուածքներն ինքնին եւ համեմատական օրինակներն են, որոնք սակայն շատ անբաւական են Արեղեանի ծրագրած հսկայ գործը յաջողութեամբ: զլուի հանելու համար: Հետեւութիւնն ինչ կ'ըլլայ. Արեղեան միամը տօրէն կը հաւատայ Խորենացւոյ ըսածներուն եւ տուած մեկնութիւններուն նաեւ այն ատեն եւ այն պարագաներուն, երբ կասկածելու: Էր մասնադ անոնց Ճմարտութեան վրայ: Իր գիլքը լեցուն է այսպիսի անձտութիւններով:

Խոսքս մասնաորելով Շամիրամի վրայ՝ Արեղեան Մար Արբասէն առնուած կը հոչակէ Խորենացւոյ Շամիրամի մահուան մասին պատմածները, իսկ ժողովրդական զբոյցները Վանի հութիւններուն եւ ջրմուղին աւանդութիւնները, Վանի բաղադրամամատութիւններ¹: Արեղեան աւելի յառաջ կերթայ. ժողովրդական զլոյցներու հիման վրայ հաստատուած պատմական “յիշոյլութիւն” են եղեր միչեւ անգամ Արծրունիներու ասորեստանեան թագաւորական տնէ ըլլալը, ինչպէս նաեւ Սասունցիներուն ասորական! ծագում ունենալը, Ասոնք կը հաստատուին առանց փոքրիկ կասկածի եւ առանց փաստացի կերպով համոզելի լնելու: Արեղեան եթէ քիչ մը աւելի նուազ հաւատատութեան հայող շատ հիմնական հարց մը շօշափած կ'ըլլար:

¹ Մարտէս Խորենացին եւ Հայոց հին վեպերը. թրդ. Գր. Խորենացւունց, Թիֆլիս 1886:

2 Անդ, էջ 589:

եւ կրնայ ըլլալ, որ մէկ երկու տեղերու հետ ալ կապուած ըլլայ անոր յիշատակը¹: Սակայն ամէն պարագայի մէջ Շամիրամի առասպելը իր ներկայ կերպարանքն ստացած է գրաւոր աղբիւրներու կողմանէ՝ գլխաւորաբար Անանունէն եւ Խորենացիէն՝ ազդուած Եւսերէսուէն, Ափրիկանոսէն եւ ուրիշ մատենագիրներէ, որոնք նշնպէս իրենց կարգին Հերոդոտոսէն, Դիոդոր Սիկիլիացիէն եւ Կտեսիասէն: Ինչպէս վերը տեսանք, Դիոդոր Սիկիլիացին մինչեւ իսկ Շամիրամի ամունցին Նինոսի Հայաստան ըրած արշաւանք մըն ալ կը յիշէ², որ հաւանօրէն հեռաւոր արձագանքն ըլլալու է այն մեծամեծ արշաւանքներուն, որոնք զարմանալի զուգագիպութեամբ տեղի ունեցած են պատմական Շամիրամի ատենները, այսինքն Ասուրենասիրուաղի, բայց մանաւանդ անոր յաջորդ Սաղմանասարի կողմանէ, որ Շամիրամի ամունոյն հայրն էր: Արշաւանքներուն առաջին շրջանին Հայաստանի վրայ կ'իշխեր ոչ թէ բարզանէս, ինչպէս Դիոդոր կ'աւանդէ, այլ Արամիս, Ուրարտացիներու թագաւորը, որ իր ճարտար քաղաքականութեամբ նոյն ատեննուան Հայաստանի բոլոր արքայիները իրարու հետ միացընելով՝ մեծ դաշնակցութիւն մը կազմեց Ասուրեստանցիներու գէմ: Ինքը պարտուելով՝ յաջողութեան դարնին մնաց իր յաջորդներուն, որոնք Ուրարտական պետութիւնը կամաց կամաց պատկառելի բարձրութեան մը հասցուցին եւ այն՝ Ասուրեստանցիներու վեասով:

Կը բաղձամ հոս համառօտիւ շօշափել Շամիրամի մասին եղած հայժողովքական նորագոյն աւանդութիւնները, որոնք սակայն իրենց ծագումով շատ հին կ'երեւան եւ ըստ մասին նաեւ անկախ Խորենացիէն: Ասոնց մէջէն առաջին տեղը կը գրաւէ սուրբ թոնիրին, առասպելը³, զոր յիշած է նաեւ Աբեղեան⁴, իրը զորաւ որ ապացոյցին պատմատ Շամիրամի հայ առասպելին գոյութեան: Այս թոնիր ըսուածքը Լեզք գիւղին մօտերը կը գտնուի եւ ջ. հորի նման աղբեկը մըն է, որ ուն մէջ ծկան կերպարանքով կին մը կայ եղեր եւ ըստ ժողովրդեան հաւաքին որոնւն որ երեւայ, անոր բաղձացածը կը կատարուի⁵: Խալաթեանց անգամ կը ճանչնայ առասպելիս կարեւորութիւնը, երբ կ'ըսէ թերեւս

Ասորիքէն մուտ գտած ըլլայ այն Հայաստան իբր հնութենէ մնացած բեկոր մը Խշտար-Շամիրամի առասպելին¹: Ասոր նշանակութիւնը անով աւելի կ'առաւելու, որ բոլորովին ինքնուրոյն ժողովը դական զրոյց մըն է եւ որշափի ինծի ծանօթ է մեր հին մատենագիրներէն եւ ոչ մէկէն կը յիշուի: Ասոր մէկ տարբերակն ալ նաւասարդեանց² հրատարակած է իր հաւաքածոյին մէջ, ուր զարմանալի կերպով ոչ Լեզքի եւ ոչ ալ ուրիշ տեղոյ նկատմամբ ակնարկութիւն կայ. պատմուածքն ալ քիչ մը կը տարբերի Սրուանձեանցի տարբերակէն: Այսպէս ձկան փոխուող երէցինը, երբ նստած թոնիրի շուկա թն հաց կը թիւէ, աղքատ մը կու գայ հաց կ'ուզէ, կու տայ կերպուր կ'ուզէ, կու տայ, գինի կ'ուզէ, կու տայ. (Գրոց բրոց 53). մինչդեռ ըստ Կաւասարդեանցի երէցինը հաց կու տայ, աղքատը չառնուը այլ պաչ կ'ուզէ: Կայնարդին վրայ կը հասնի երէցը եւ կինը՝ վախիէնի ինք զինք թոնիր կը նետէ: Կաւասարդեանի քով երէցը եղելութիւնը կնոջ պատմելէն կ'իմանայ եւ կինը՝ երէցին հրամանին վրայ թոնիր կը նետէ ինք զինք:

Լեզքի մասին միայն թովմաս Արծրունոյ քով շատ հետաքրքրական հատուած մը կայ, որ գժբախտաբար իսանգարուած է եւ թէեւ ք. Պատկանեան եւ Աբեղեան զայն վերակազմելու փորձեր կ'ըսնեն, բայց հաւանօրէն տակաւին նախնականը չէ մեզի ընծայուածը: Ամէն պարագայի մէջ ինդիրը Արայի յարութիւն առնլու վրայ է եւ Աբեղեան իրաւունք ունի ասոր եւ թոնիր առասպելին մէջ որոշ աղերս մը նշմարելու: Ահա ինդիրոյ նիւթ եղող հատուածը... եւ զաշիկ արարեալ յայնկոյս քան զվանդոսպ ի տեղունչ արձանաշար քարակարկառ գոգաձեւ միջոցի երկուց բլագաց, որ հայի յերիվարաց արկման դաշտն, ի վերայ Լեզլոյ զեաւողջն, որ զօրացն զեղեցիկ առասպելաբաննեն սպիանած վերայն սպանելոցն ի մանկանցն Շամիրամայ³: “Պատկանեան եւ Կ. Բիշզանգացի որ զօրացն գեղեցիկ, կ'ընթեռնու ուր զԱրայն զեղեցիկն: Իսկ սպիանած վերայն սպանելոցն՝ Աբեղեան կը սրբագրէ սպիանալ վիրացն սպանելոցն՝ որով կը ստանանք, ուր զԱրայն գեղեցիկ առասպելաբանին սպիանեալ վիրացն

¹ Այս մասին իմ վերապահութիւններս անս և Հանդ. Ամս. 1922, էջ 234:

² Անդ, Diod. II, 1:

³ Սրուանձեանց. Գրոց բրոց, էջ 53—54:

⁴ Անդ, էջ 538—539:

⁵ Այս մասին անս նաեւ իմ Ակրօնի ծագումը եւ գիտաբանութիւն, էջ 234—235:

¹ Արմ. Թոօս, էջ 150:

² Հայ ժողովրդական հեքեւաթներ, Ե, Թիֆլիս 1891, էջ 39—41:

³ Թ. Արծրունի, Պետերբուրգ 1887, էջ 215:

⁴ Անդ, էջ 530:

սպանելոյն ի մանկանցն Շամիրամայ: Ինչպէս կը տեսնուի նաեւ այս սրբագրութեամբ նախադասութիւնը կաղ եւ մութ կը մնայ տակաւին:

Ինչպէս Թովմաս Արծրունին, նյոնպէս Սրուանձտեանց, Հ. Ա. Սարգիսիան¹ եւ առ հասարակ Վանի այժմեան հայութիւնը լիզք անունը լիզել բայէն յառաջ կը բերեն եւ անով Արայի նոյն տեղոյն հետ կապուած ըլլալը կը մեկնեն: Որչափ կ'երեւայ Արեղեան ալ այս մեկնութեան կը միտի, որ սակայն ըստ ինքեան ծնունդ է աւելի ժողովրդական ըստուած լեզուազիտութեան, որուն առանձնայատուկ ձգտումներէն մէկն ալ բառերու արտաքին նմանութենէն շուտով իրեն ակնկալած եղանակացութիւններու մղուին է: Ի հարկէ ուլիշ է առուսնս մեկնութիւնը եւ ուրիշ տեղոյն հետ կապուած ժողովրդական աւանդութեանները. միշյն կասկածելի ըլլալէն տակաւին միւսներուն երեւակայական ըլլալը չի հետեւիր: Հետեւաբար Խալսթեանց հոս ալ իր ծայրացեղ պատահականութեան կը հետեւի, երբ կը յայսկեպտականութեան կամ հետեւի, երբ կը յայտարարէ թէ Արայի (ըստ իրեն Խորենացւոյ հողմանէ յերիւրուած) աւանդութիւնը Թովմաս Արծրունին է առաջին անդամ լեզքի հետ աղերսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առասպելսի մէջ դնողը: Բերնէ բերան շրջող առասպելսի մէջ դնողը:

Ները՝ անդամ մը, որ պատմական գոյն կը ստունան, իրենց բնական ընթացքով մշտորոշ ստեղոյ մը կը կապուին. եւ ասոր համար բառեղոյ մը կամ արտեմին սաեւ պարզ պարագոյ մը կամ ապաշաճութիւն մը եւ է պատշաճութիւն մը եւ կամ արտաքին որ եւ է պատշաճութիւն մը եւ պատշաճութիւն մը շէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող մը շէ եւ ոչ ալ միայն հայ երկնքին տակ աճող մը այսպիսի ստեղծագործութիւններու գերն ունի այսպիսի ստեղծագործութիւններու մէջ եւ այս տեսակէտով թերեւս կարելի ըլլալը Թովմաս Արծրունւց վրայ կասկածիլ, սակայն ցորչափ փաստեր կը պակսին, պարզ է թէ իրաւունք չունիք լոկ մակարերութիւններու վրայ լեցած մատենագրի մը անունն արտասաւորելու:

Լեզքի զըոյցէն զատ կայ սաեւ Արտամետի զըոյց մը, որ իմ կարծիքովս իր բոլորովին ինքնուլոյն տեսագծերով ու բովանդապովին մեծ նշանակութիւն ունի Շամիրամի կութեամբ մեծ նշանակութիւն ունի Շամար:

¹ Տեղագրութիւնք, էլ 264—265:
² Տեղագրութիւնք ի Փոքր եւ ի Մեծ Հայութամբ:

պատմելեքը Խորենացւոյ Պ. Լունք Շամիրամայ ի ծով, Խոսքին ժողովրդական բացատրութիւնն է, այսպէս կը շարունակէ: Վ'ըսուի թէ Շամիրամ թագուհին անդամ մը վասպուրականի մէջ ըլլագայած ժամանակէ կը տեսնէ, որ մասուկներ ուլուններ գտած՝ կը զնեն զանոնք: Շամիրամ ուլուններուն պատուականութիւնը ճանչնալով կ'առնու պատանիներուն ձեռքէն եւ կը սկսի անոնցմով կախարդութիւն ընել եւ երկիրը ապականել ձգելով իրեն բոլոր երիտասարդները իր ցանկութիւնը յագեցլնելու համար: Իրեն խորհրդական եղող ծեր մը՝ երկիրը այս անտանելի կացութենէն ազատելու նպատակաւ կը գոլնայ օր մը ուլունները եւ կը փախչի, որուն վրայ Շամիրամ սաստիկ բարկացած՝ շուտով պարստիկի ձեւ կու տայ իր երկայն ու թաւ մաղերուն եւ ահագին ապառաժ մը անոնց մէջ դրած այնպիսի սաստկութեամբ ծերին ետեւէն կը նետէ, որ մազիրն իրմէ կը բաժնուին եւ ապառաժն ալ Արտամետի քով փոսի մը մէջ կ'ինայ, զոր մինչեւ այսօր մատով իսկ կը ցուցնէ տեղոյն ժողովուրդը, իսկ ծերը գողցած ուլունները կը տանի կը նետէ վանայ ծովը եւ այսպէս կ'ազատէ երկիրը Շամիրամի շարութիւններէն:

Զըոյցիս՝ գէթ էտական կէտերուն մէջ ժողովրդական աղբեւրէ ըլլալուն կը վկայէ նաեւ ուրիշ տարբերակ մը հրատարակուած բիւզանդինի մէջ¹: Զըոյցը Շամիրամի տեղ ունի Շահմարան եւ որչափ կ'երեւայ երկու իրարմէ տարբեր մասերէ կը բաղկանայ: Վասն զի առաջին մասին մէջ զըոյցի նիւթ եղողը վիշապ մին է, որ անդամ մը Աժդահար եւ անդամ մըն ալ Շահ-Մարան կ'անու անուի: Արդ յայսնի է թէ մար պարսկերէն օձ կը նշանակէ, հետեւաբար Շահմարան այս պարագային ըստ ժողովրդեան ըմբռնման պիտի նշանակէր օձերու պիտ = վիշապ օձ. միեւնոյն իմաստն ունի սաեւ Աժդահար (պարսկ. աժդահայ): Ակներեւ է ուրեմն հոս պարսկական ազդեցութիւնը, զըոյցը շարունակելով կ'ըսէ թէ վիշապը զարդութիւնի վերի վեաս կը հասցնէր գիւղացիներուն եւ առջեւ եկածը կը կլէր, այսպէս որ քիչ տաեն գիւղացին լոկ կ'ամայանայ, բայց ինքն ալ քաջակորով մարդէ մը կը սպաննուի եւ կ'այրի:

Ասկէ վերջը զըոյցը նոր ձեւաւորում մը կը ստանայ, եւ մեզի համար հետաքրքրականն ալ այս վերջին մասն է: Պառաւ կին մը աղջիկ

1 Բիւզանդին 1900, թիւ 999 եւ 1000:

Մոռնի եղեր, որ իրեն պէս մոգութեամբ կը պարապէր եւ քիչ մը պակասաւոր ըլլալուն ոչ ոք զինքը կնութեան կ'առնու եղեր: Օր մը աղջիկը դաշտ կ'երթայ բանձար քաղելու համար: Երկայն ատեն կը փնտուէ նաեւ նշնարօտի արմատը, որ հրաշագործ յատկութիւններ ունի եղեր. վերջապէս կը գտնէ, բայց հանելու ժամանակ ամենամեծ դժուարութեան կը բախի ճշնարօտի փոքրիկ արմատները հողի մէջ թաղուած ոսկրի մը վրայ փաթուելուն պատճառաւ: Բարկութենէն ոսկրը կը փշոէ, եւ ինչ տեսնէ. ոսկրին ամէն մէկ փշուակէն բոցավառ կայծեր կ'ելլեն եւ աղջիկը հիացմունքէն կը թմրի եւ կը ննջէ. ննջուկի մէջ վիթխարի վիշապն իրեն կ'երեւայ, որուն գլխուն վրայ լուսեղէն ակը տակաւին կը փողփողէր: Վ'արթննայ եւ հոն Շահմարանի ոսկրներուն հետ կը գտնէ նաեւ անոր անգին քարը, զոր մաքրելու համար շինու ժամանակ յանկարծ խարշիկ մը երեւալով կ'ըսէ իրեն. ինդրէ ինչ որ կ'ուզես եւ կը կատարուի: Վ'ուզեմ որ կ'ըսէ այն ատեն աղջիկը, այստեղ շուտով գեղեցիկ տուն մը կանգնուի, որպէս զի մօրս հետ հոն փոխադրուիմ: Նոյն օրն արդէն վիշապին սպանման տեղոյն վրայ շքեղ պալատ մը կը բարձրանայ, զոր յաջորդ օրը գիւղացիներն տեսնելով բոլորն ալ իրար կ'անցնին եւ ոմանք կը վախնան: Իսկ պառաւը ուրախութենէն աղջկան անունը Շահմարան կը դնէ եւ չորս կողմ սուրհանդակներ կ'առաքէ աւետելու համար թէ լուսեղէն անգին քարը գտնուած է եւ թէ ինքը անով ամէն ուզածն կրնայ կատարել:

Այն ատենները Արտամետի մէջ պատանեակ մը կար, որ զիւղին մեծին որդին էր եւ շատ ալ գեղեցիկ: Շահմարան սահկա լսելով խարշիկին ձեռքով պատանեակը իրեն կը բերէ եւ կը ստիպէ որ իրեն հետ ամուսնանայ: Պատանեակը կը ստիպուի, բայց առանց սրտանց յօժարելու, անոր համար ալ գիշեր մը յանկարծ կը փախչէ եւ աներեւոյթ կ'ըլլայ: Շահմարան սաստիկ զայրութէն՝ Նեմրութ լերան գագաթը կ'ելլէ եւ ծամերը պարսատիկ շինելով անկից Արտամետի վրայ ահագին քար մը կը նետէ զոր մինչեւ այսօր ալ կը ցուցընեն: Հրատարակիչը կը յաւելու թէ Շահմարան կամ Շահմիլրամ Արտամետի գեղեցիկ պատանեակին սիրոյն համար Վան քաղաքը կը շինէ եւ զայն մեծամեծ շէնքերով եւ պալատներով կը զարդարէ եւ ամէն բանի մէջ յաջորդութիւն կ'ունենայ լուսեղէն անգին քարին զօրու-

թեամբ: Սակայն օր մը վանի ջրմուղը շինելու ժամանակ անգին քարը ձեռքէն կ'իյնայ առուն, որուն վրայ ինքն ալ կը մեռնի: Բաւական ժամանակ յետոյ թէեւ քարը դարձեալ կը գտնուի Ոստան գիւղին պատանիներէն, բայց կը անինի պաշտօննեայ մը զայն անոնց ձեռքէն առնլով կը նետէ Վանի ծովը, որպէս զի այլ եւս ադամօրդիներու ձեռքը չիյնայ:

Զրոյցիս մէջ տիրող երկու գաղափարներ կան, որոնք երկուքն ալ առասպելագիտական երկու աշխարհներ կը ներկայացընեն. մին օձին ինչ առանձնայատուկ երեւոյթներէ առնուած ըլլալուն համար՝ ընապատմական կ'ըսուի սովորաբար, իսկ միւսը բառին բուն իմաստով առասպելական-դիցաբանական: Օձին առասպելակաղմիկ նկարագիրը հանրածանօթ երեւոյթ մըն է եւ չկայ կարծեմ ազգ մը, որուն աշխարհայեացքին մէջ իրեն պատշաճ տեղն գրաւած չըլլայ: Հնութեան մէջ մինչեւ անգամ պաշտուած է իրը աստուածութիւն եւ այսօր իսկ պաշտամունքի առարկայ է տակաւին բնազգերու քով: Եգիպտոսի Նեգրոպոլիս քաղցին գիցուհին օձի աստուածութիւն մըն էր եւ օձի կերպարանքով կը ներկայացուէր¹:

Նոյնպէս Էսկուլապի Եպիտաւրեան մեշեանին մէջ կենդանի օձեր կը պահուէին եւ կը պաշտուէին²: Այսօր ամբողջ Ափրիկէ տարածուած է օձի պաշտօնը. Ամերիկայի մէջ մասնաւորապէս Բրազիլիա Նշանաւոր է այս տեսակէտով. հոն սեւամորթներու քով օր. Համար մեծ յարգութեան մէջ է վիշապ օձը, զոր Դանդ-բէ կ'անուանին. մեշեանին մէջ ձագ մըն ալ կը մնուցուի, որուն միայն քուրմը կրնայ մերձնեալ: Երբ տնը կու գայ, քուրմը զայն տեղէն գուրս բերելով հրապարակային պաշտամունքի կը հանէ³:

Թէ օձի պաշտօնը ինչ շարժառիթներէ սկիզբ առած է եւ ինչ է առ հասարակ անոր գաղանիքը, հարց մըն է ի հարկէ, որ առաջիկայ նիւթին չի վերաբերիր: Կը բաղձայի միայն գիտել, որ օձը իրեն զարդարէմ եւ ահագնատեսիլ կերպարանքով աւելի վախ ազգած է մարդկութեան, անոր համար ալ աւելի չար եւ գիւային տեսագծերով երեւան կու գայ գիցարանութեան մէջ: Այսպիսի է նաեւ հոս մեր

¹ Maspéro, Etudes de Mythologie et Archéologie égyptienne II, էջ 412.

² Baudissin, Adonis, էջ 330:

³ „Anthropos“ 1908, էջ 891:

